

ՀԱՅՐԵՆԱԽՕՍԱԿԱՆ

ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՏԵՂԵԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀՈՂԵՐԻ ՈՌՈԳՄԱՆ ՄԱՍԻՆ

Ռուգաս առաջինը Սարգսուրի որդին էր, Ասորեստանի Սարգոն երկրորդի ժամանակակիցն ու հաղառակորդը։ Նրա շինած լճի ջրերը առուներով բերած հասցրած են մինչև Թոփրակկալէ, ճանապարհին բաւական զիւղերի ջուր մատակարարելով թէ ջրելու և թէ ջրաղացների համար։ Գլխաւոր առումն Թոփրակկալէ չհասած, մի քանի ճիւղերի է բաժանուած և ստորերկրեայ անցքերով, բլրից դէպի արեւմուտք և դէպի հարաւ-արեւմուտք ուղղութեամբ, դուրս հանուած է Վանի Այգեստան կոչւած տարածութիւնը ջրելու։ Զիւղերից մէկը բաց եղանակով հոսում է դէպի Վանի ժայռի բարձունքները։ Ռուգասը իւր մեծագործութիւնը ձեռնարկել էր Երօզհետ և Վանի Թոփրակկալէ նոր քաղաքի հիմք էր դրել, որի պահպանութեան համար անհրաժեշտ էր մերձակայքի լաւագոյն մշակութիւնը արհեստական ոռոգման միջոցով։ Եւ ներկայումս նրա անկորուստ պահւած արձանագրութիւնը հնագոյն քաղաքներից մէկի հիմնադրութեան ճիշտ ժամանակի և հիմնադրի իսկական հաստատիւպիւրն է։ Իրբև հազուադիւրս փաստ։ 1927 ին Թագէտս Ալտալըէկիանը Նոր Բայազետ քաղաքում գտաւ մի նոր արձանագրութիւն, Ռուգաս առաջին, որ կարգացին հայ մասնագէտներ Պետական Համալսարանի պրոֆ. Քալանթարեանն ու Ղափանցիանը։

2. Այս ջրամբարից մեծութեամբ այնքան փոքր չէ Բեդկիւրի արհեստական լիճը։ Վանայ լճի հիւսիս արեւմտեան անկիւնում, որ առ տեղեան ծանօթացել է Բելլը, Լեւմանի ընկերակիցը։ Լեւմանը այդ երկրորդ լիճը միայն անցողակի է յիշատակում, որովհետև նրա շինողի արձանագրութիւնը չի գտնուած և պակասում են պատմական

մանրամասնութիւններ, ուստի գիտնականը չի հաղորդում տեղեկութիւններ այդ լճի օգտագործման մասին։

3. Մեհուաւի առումն ներկայումս ժողովրդական գործածական Շամիրամ սուլի անունով է յայտնի, կամ Շամիրամի առում։ Այդ անունով է յիշատակւած նաև Մոփսէս Խորենացու Հայոց Պատմութեան մէջ (Գիրք Ա. գլ. ԺԶ.)։ «Թէ որպէս յետ մահուան Արայի Շամիրամ շինէ գլխաւոր և զաւթարակ գեղոյն և զիւր տունն։ . . . Շամիրամ հրաման տայ բիւրուց և երկու հազար արանց անարուեստից գործաւորաց յԱսորեստանեաց և յայլոց իշխեցեալոց և վեց հազար իւրոց ընտրելոց յամենայն արուեստաւոր գործաւորաց փայտի եւ քարի, պղնձի և երկաթի, որք ամենեքին կատարեալք իցեն ի յարուեստ գիտութեան, ամէլ անխափան ի փափակեալ տեղին և գործն հաւասար հրամանին առնոյր զկատարումն։

. . . Եւ հրամայէ նախ զաւթարակ գեղոյն ապստամիս եւ մեծանեծ վիտօ՛ շինել, կրով և աւագով մածուցեալ, անքաւ շայնուքեալն եւ քարաշէտքեալն, որ կայ հաստատուն, որպէս ասին, մինչեւ ջայսօր ժամանակի. . . . Եւ թէ զփորձ առնուլ դէպ ումեք լինիցի, և ոչ իւր պարստակաց քաւ մի արժանաւոր ի շինուածոց անքարակին խելո՛ ո՛ գորեցի, թէև մեծաւ աշխատութեամբ ջանայցէ։ Եւ ի հեղուածս արուեստին՝ որ զբարամբ՝ հայեցեալ Երուս, որպէս ճարպոյ ինչ հեղման հայեցողացն երեւեցուցանէ կարծիս։ Եւ այսպէս ընդ քաղում ասպարեզս անցուցեալ զաւթարակն, հասուցանի ի Ալասեալ տեղի քաղաքին։

Խորենացու համառօտ նկարագրութեան մէջ գտնուում են առում շինութեան ուղադրու էական մասերը, որպիսին ա-

ւելի մանրամասն և նոր հասկացողութեամբ
հերոսացիի գիտնականն է տալիս իւր նը-
կարագրութեան մանրամասնութեան մէջ,
ինչպէս կ'տեսնենք ներքեւում: Առուի բուն
հեղինակ Ուրարտեան Մեմուսը թագաւորն
էր, որը տոսջինը արշաւանք սկսեց զէպի
հրախ, Երասխի ափը և Արարատ լեռանը:
Այդ առուն սկիզբն է առնում բնական
վիթխարի մի աղբիւրից, որ դուրս է ժայթ-
քում 1750 մետր ծովի մակերեսովից բարձր
դիրքում, հրբեմի հայկական Բժնկկերտ
գիւղից զէպի հարաւ գտնւող և հարուսից
Հայոց Զորը չըլափակող լեռնաշղթայի
ստորոտում:

Ծանապարհորդը տակաւին աղբիւրի
աղը Հասած, հոռուից լսում է դուրս
ժայթքող ջրի վշտոյը և տեսնում է բար-
ձունքում ճախրող բազմաթիւ ջրային աղ-
մկող թռչունների թռչէքները: Աղբիւրը
բղխում է 30-40 մետր լայնութիւն ունե-
ցող սեղիւրից, երկրի բազմաթիւ պատ-
ռածքներից, պարունակելով առատ թը-
թաւնի գազերի, որ պղպշակներով ծածկում
են ջրի երեսը, ջուրը խմելիս գաղի պա-
րունակութիւնը բաւական զգալի է լինում:

Այդ վիթխարի աղբիւրի ջրի քանակը
ամէն վայրկեանում 1500 լիտրից աւել է,
որ գարնանը շատ աւելի է մեծանում: Իր
բնական ընթացքին թողած այդ ջրերը, ա-
մենակարճ ճանապարհորդով, ջրվէժների կազ-
մելով, անօգուտ եղանակով պիտի թա-
փւէին Վանայ լիճը: Լեռանի նկարագրու-
թիւնից ակնհերե է, որ այդ աղբիւրի նմա-
նութեամբ մենք ունինք ներկայումս Սի-
սիանու Ծաքիի աղբիւրը, որ ծաղկեփունջի
նմանութեամբ սքանչելի մի ջրվէժ կազ-
մելով անօգուտ եղանակով թափւում է
Որոտն գետը: 1931 թ-ի աշնանը Հայաս-
տանի Սորհրդային իշխանութիւնը, կան-
խօրէն կազմած ծրագրով, այդ սքանչելի
ջրառատ աղբիւրի վրայ էլէկտրական կա-
յարան շինելու հիմք դրեց և շուտով Ծա-
քիի աղբիւրը իր շրջանի բանւորագլուղա-
ցիներին էներգիա և լոյս է մատակարա-
րելու:

Մինուստի առուի ջրերը բնական ըն-
թացքին թողնւած, մինչև ինչպիսի գետակի
թափւելու տեղը ընդամենը հինգ կիլոմետր
տարածութիւն ունին: Մինուստը իր ար-
հեստական առուով նրա երկարութիւնն

աւելացրել է 15-16 անգամ, տեսի է 75-
80 կիլոմետր: Աղբիւրի ուկի գլխի վերեւ
ցցուած են ժայռեր, որոնցից մէկի վրայ
սեպաձէւ անձանագրւած էր ձեռնարկու-
թեան յիշատակարանը, որ մինչև 1690 թ.
իր տեղում պահւած էր, ինչպէս վստահելի
աղբիւրից Լեմանն էր տեղեկացել, բայց
հետեւալ տարին արդէն այլ եւս չկար-
երեւի գլորել ընկել է ակի աւազանի մէջ:

Բարերախտարար բազմաթիւ ուրիշ ար-
ձանագրութիւններ կան պահւած առուի
ամբողջ շարունակութեան վրայ, իւրա-
քանչիւրը 4. 9 կմ 13 տողից բաղկացած,
ընդհանրապէս համանման բովանդակու-
թեամբ: Միակ տարբերութիւնն այն է, որ
բազմատող յիշատակարանները փորագ-
րւած են շինարարական և բնական մեծ ար-
գելքների տեղերում: Դրանց էական բա-
վանդակութիւնն այս է.

«Հօքը խաղրեի համար շինել է Մեմ-
ուսը, Իսպիւնիսի որդին այս առուն.
սրտ անուն է Մինուստի առուն»:

Առուի հէջը ակնհեր մօտ հասարակ
քարերով և հողակոյտի պատնէշով ջրի ըն-
թացքը փոխել են և նրան ուղղել զէպի
հրախ-արեւելք, զէպի վերին Բժնկկերտ,
բուական խորացրած հունի միջոցով, ու-
րով ջրի հոսման ոյժը իւրաքանչիւր վայր-
կեանում երեք մետրի է հասաւոր: Նա-
խապէս ջուրը կուտակւում է մի մեծ ա-
ւազանի մէջ, բնական և ապա արհեստա-
կանօրէն մեծացրած, և հրա այդ աւազանից
գուրս է գալիս, նրան պարփակող առուն
ունի 4-5 մետր լայնութիւն, մէկ կէս
խորութեամբ: Վերին Բժնկկերտից առուն
բուական ժամանակ ընթանում է աղիղ
զէպի հրախ, զիգպաներ կատարելով,
Բոյգաղի, Հայկաբերդի և Աստուածաշէն
գիւղերի մօտերքով: Ծանապարհին մի տեղ
հանդիպում է ինչպիսի գետակին, որի վը-
րայից անցնում է ծառերի կոճղերից եւ
հողով ու քարով ծածկւած բարձրութեան
վրայով, անկասկած հին ուրարտական
հիմնաւոր կառուցւածքին փոխարինող:
Անկորուտ պահւած առաջին սեպաձէւը
գտնւում է ներքին Բժնկկերտ գիւղի կա-
մրջից հարիւր մետրաչափ ներքեւ, բնական
ժայռի վրայ, ժամանակի և եղանակների
հարւածներից բուական փաստում: Անու-
հետեւ սեպաձէւերը յաճախ են պատահում:

Յիշեալ գիւղերից առուս ընթանում է դէպի առաջ, մի շարք հայկական (Լեմանի տանեղ եղած ժամանակում) և քրդական զիւզիւրի խմելու, ուռույտ և ջրաղացների ջուր մատակարարելով: Առուի երկտուր թիւամբ բաւական յաճախ տեղերում շինւած են աքղիղուկներ, այնքան հմտութեամբ և հաստատուն կերպով կառուցւած, որ դարեր անմիտ զիմացել են ամէն տեսակ պատահարների:

Երնարարական մեծ և հմուտ վարպետութեան զօրծ է Իշխանիզումի աքղիղուկը, շինւած այն հաշիւով որ առուս աքղիղուկի պատի վերեւի եկերքից քսան մետր հեռու է անցնում և այդ հեռաւորութեամբ պատնէշ է շինւած մօտ բարձրացող լեռան հանդէպ, որպէսզի ջրի մեծութիւնը և հզօրութիւնն փնտս չհասցնի և լեռան հնարաւոր փշուածքների առաջ չբերի: Պատը շարւած է հինգ շարք քարով և երեքից չորս մետր բարձրութիւն ունի:

Այն տեղում ուր առուս դուրս է հանւում Հայոց Զորից և արեւմտեան ուղղութեանից, դարձեալ թեքում է դէպի հիւսիս, մտնում լեռան պատուածքի կամ տունելի մէջ և ապա ժայռերի փորւածքից դուրս գալուց յետոյ, ճիւղաւորում է և հզօրեւելով դէպի ցած, երեք աստիճան ջրաղացների ջուր է մատակարարում: Այդ ջրաղացների փաստը Լեմանին հիմք է տւել ընդունելու, որ Հայաստանի ամէն կողմ գտնուող ջրաղացների, իրրիւ ջրայտի օգտագործման միջոց, գոյութիւն ունէին Ուրարտայիների ժամանակներից և հետեւագէտ ջրաղացաշինութեան արհեստը այդ հին ժողովրդից մնացած ժառանգութիւն է:

Իշխանիզումից կէս ժամ քայլելու հեռաւորութեամբ առուի մասին Լեմանը զբրում է. «Առուի ճանապարհին մենք հասանք մի լեռնանցքի, շինութեան համար այնպիսի մի արտասովոր գծաւոր տեղ, որ գրան յայթանարելն այդ ջրանցքը դնում է հնութիւնից մնացած ջրաշինարարական ձեռնարկների մէջ, ի՞նչ ոչ ամէնախոշոր, ամենանշանաւորների շարքին»:

Առուի առաջ գտնւում է լեռնային մի վիթխարի վիւհ, ընկած արեւելեան ուղղութեամբ և այդ վիւհի միջով պէտք էր ջուրն անցկացնել: Լեռան հարաւակողմին կա-

ռուցւած պատի վրայով է տարւած առուս. ապա պատին տրւել է համարիտ ուղղանկիւն թեքւած ժայռի միջի վիւհ մազլուցելու համար: Սկզբի նայողի տպաւորութիւնն այնպէս է, որ առուս տարւած է այսպէս կոչւած — կեղծ — երկուստեք ի մի հաւաքւած քարակոյտի աղիղի վրայով: Սակայն երբ մտրկուց քննում էք, երեւում է, որ հարթ պատակողպէք է դա, մի մետրուչափ լայնութեամբ դուրս ընկած ելուստի պատով, որով ջուրը վիւհի վրայով անցկացնելը հնարաւոր է դարձել: Իսկական ջրատար պատը ընթանում է արեւմուտից հիւսիս 33 աստիճան թեքութեամբ և կառուցւած է անդունդից վեց մետր բարձր: Այստեղում ևս ջրատար մասը ներկայումս ծածկւած է իրար խիտ առ խիտ հազարած ճաւարմատներով: Գարձեալ ջուր ժամանակւայ կարկատանք: Ահա այդպէս շինած պատի վրայով ջուրը կտրում անցնում է այդ ահռելի վեր դէպի հիւսիսային կողմը, իսկ յետոյ ծուռում է դէպի արեւմուտը: Այդտեղում առուի հիմքը քարով սալոյտաւած է, 30-40 մետր խորութիւն ունի, իսկ լայնութիւնն է 90-110 մետր: Այդքան մեծ փոսի երկու կողմից պատեր են շարւած, որով ջուրը չի կարող պատուածքներ առաջ բերել, ոչ հիմքը փորփրելով և ոչ կողերի շերտերը ողողելով:

Այդ վիւհով զօրծ չի վերջանում, ճանապարհին ընդառաջ են գալիս դարձեալ դժւար յաղթահարելի խոչնդոտներ, որոնց մէջ ամենանշանաւորը, հնաքիտական հետեւեւ կրող տեղն է, Արտամետի հսկայական ձորը: Արտամետի ձորում արդէն նշկարագրւած պէս, կիկլոպեան պատեր են կառուցւած վիթխարի ժայռերից, ձորի ահռելի բացւածքի համար պատնէշներ յարմարացնելու և ջրի ճանապարհը հարթելու: Վիթխարի ձորի յաղթահարումից յետոյ, առուս համեմատաբար դուրին և թեք մակերեսով ընթանում է դէպի Վանի բերդաքաղաքը, նրա մերձակայքին կենդանութիւն տալու համար:

Ուղիղ այն տեղում ուր ջուրը դուրս է գալիս Արտամետի հսկայական ձորից և առաջը բացւում է Վանայ լճի սքանչելի տեսարանը, Սենուասը, թեք մակերեսով վրայ, տնկել է տւել մի խաղողի այգի իր

կնոջ անուշով և նրա վայելչանքի համար: Անկորուստ պահւած արձանագրութիւնն է մեզ այդ ուշագրաւ տեղեկութիւնը հաղորդում: Արձանագրութեան թարգմանութիւնն է.

«Մենուսան է այս խաղողի տնկարանը ձգել իւր Տարիխաս կնոջ համար եւ տեղի անունն էլ Տարիխաս կոչել»:

Վերին Թժնկերտ գիւղից սկսած, 80 կիլոմետր տարածութեամբ բոլոր գիւղերը և Վան քաղաքը Ն. Ք. Քր. ութերորդ դարից սկսած վայելում են Մենուսան մեծագործութեան պտուղները:

4. Լեմանը Վանում ուշագրութեան է առել նաև Արգիտտանում գտնուող բազմաթիւ քարհիւքները կամ քանդանքները, որոնց թիւը նրա ստացած տեղեկութիւններով 21 էր հասնում: Այլ քարհիւքների մէջ կան նորերը և այդպէս էլ կոչուում են և հնեքը. վերջիններս աւելի խոր են ընկած և աւելի հեռւուր տեղերի խոցերով: Գիրմանայի գիտնականը մասամբ ենթադրաբար է ընդունում, որ քարհիւքներով շուրջ ստանալու սխտմը դարձեալ ուրարտական է և նրանց ժամանակներից մնացած: Սրբ մենք կը ծանոթանանք Պարսկաստանի մի ծայրից մինչև միւսը սփռւած քարհիւքներին, սկսած Դարհին և Քսիթքսի ժամանակներից, կ'համոզւենք որ կարիք չկար ենթադրութիւն անելու: Քարհիւքներ անշուշտ գոյութիւն են ունեցել ուրարտա-խաղիական քաղաքակրթութեան օրով և Վանը այդ բարիքն էլ վայելում է նրանցից իբրև ժառանգութիւն ձեռք բերած: Վանից հիւսիս է գտնուում Թիմարի գաւառը, որտեղ հողերի մեծագոյն մասը քարհիւքների շրջերով են ոռոգւում:

Այդպէս մենք գտնում ենք, եղբայրականում է գիտնական գերմանացին իր հետախուզութիւնները, որ հնութիւնն ու ներկան սերտօրէն կցորդւած են միմեանց հետ. ոչ այնպէս ինչպէս Միջագետքում և Բարեկրիսայում, որտեղ քաղաքների հիմնարկութեան վայրերն ներկայումս հիմնադրապետի կործանւած են, և ծածկւած աւաղի ու փռու հաստ շերտերով. որտեղ լրանցքների հետքերը միայն աւաղի վրայ ձգւած գծերն են մատնանում, մինչդեռ խաղիական ստեղծագործութիւնները, իրենց անընդհատ կինսուսակ օգտակարու-

թեամբ, ուսումնասիրողի համար իւրայատուկ հմայք ունին: Ռուզասի ինչը, Մեհուասի առուն և միւսները մինչև այսօր իրենց գտնւած վայրերին կենդանութիւն տուող երակներն են կազմում:

5. Արշակունի թագաւորների տոհմային գերեզմանատունը և թագաւորական գանձերի պահպանութեան տպահով տեղը Անի — Կամախ բերդն էր: Այդ բերդի մասին Լեմանը գրում է (Հտր. Ա. էջ 496—500). Քաղաքը գտնուում է Քեօմուրջայի ծրատի հետ խառնարանի մօտ, վերջին ձախ ափին: Այդտեղէն է անցնում նաև Տանաձոր գետակը, ժայռերի թիկունքներով: Այդ տեղը ներկայացնում է մի նեղ սարահարթ, մասաւորապէս 1 ու մի քառորդ կիլոմետր երկարութեամբ, միանգամայն չոր անապատի կերպարանքով. հին աւերակների անցած փառքի մնացորդներով: Հետաքրքիր կարգ էր, թէ ինչպէս են այդտեղ շուրջ բերել բաւական խոշոր ազգաբնակչութեան կարիքների համար: Տակաւին պահւած են աւապաքարի մէջ հնուց փորւած սանդուխների աստիճաններ, որ իջնում էին մինչև ներքեւում հոսող Տանաձորի ջուրը: Բայց այդ եղանակով ջուր սանել և ազգաբնակչութեանը բաւարարել անկարելի էր: Տեղական բնակիչների ցուցմունքով Լեմանը հետախուզում է տեսնում է որ Կամախի հետևում գտնւած արձաններինց փայտային խողովակներով 50—100 մետր բարձրութիւնից ջրաբեր առու կար շինւած: Որով տեղերում կարելի էր տեսնել վիմալիւր առու: Ընէ ջրի համար: Բացի այդ կային նաև վիմափոր սննեակներ այդ առուների ծայրերին, որ ծառայել են իբրև հսկայական ջրամբարներ և վիմափոր անցքեր նրանց մէջ ջուր թափելու: Լեման ինքը տեսնում է և համոզւում է, որ որոշ տեղերում դեռ պահւած կային փայտային խողովակներ, հաստատելով տեղացիների պատմածները: Բացի այդ՝ բերդալիւրան արեւմտեան կառուցւածքներում կար ջրաղխի հսկայական մեծութեամբ մի բացւածք, և մի շարք կողմնակի խողովակներ, բոլորն էլ վիմափոր, երկարժամանակեայ ջրի հոսանքից լուսւածքներով:

Դէպի Տանաձոր տանող աստիճանների ճանապարհով եւ այդքան զարմանալի եւ

դժուարագործ ստորերկրեայ վիճափոր ջր-
րանցքով կենդանացած Անի-կամախը ներ-
կայացնում էր նախահայկական ջրամա-
տակարարման արուեստի մի գեղեցիկ
մնացորդ, որ գոյութիւն է ունեցել նաև
հայկական պատմութեան ընթացքում:

Ուրարտացիներից պահած կան ջրա-
տարութեան և ջրագործագրութեան ուրիշ
հետաքրքիր օրինակներ ևս. օրինակ Բոս-
տան-դայեա անունը կրող Վանի ջրջանի
ուրարտեան այն բուրգը, որտեղ պարտէզ
էր տնկւած վիճափոր, կամ բուրգ բերդերի
գէպի ջուր տանող գետնանցքների վրայ,
այսն աստիճանների տեղանքների վրայ,
բայց մինք բաւականաճ յիշատակելով
այն առւնները, որ ուրարտական թագա-
ւորները շինել են Արարատեան գաղտում:

6. Ուրարտեան համեմատաբար կար-
ճատեա տիրապետութիւնը ներկայ Հայաս-
տանի տեղիտօրիայի, սկսած Երասխ գե-
տի ձախ ափից գէպի Սեւանայ լիճը, նոյն-
պէս ջրաշինարարութեան հետքեր է թո-
ղել: Ինչնական թուականներին երկու ու-
պաձե արձանագրութիւն գտնւեցին Արա-
րատեան գաղտում, մէկը Նրասխի ձախ
ափին, բոլորովին պատահական կերպով,
միւսը Զուարթնոցի աւերակներում, պե-
ղումների շնորհիւ: Առաջինի գտնողը մի
գիւղացի էր, որ գաղտում յանկարծակի
բռնւած յորդ անձրեւից պաշտպանւելու
համար ապաստանարան է որոնում կուտա-
կւած քարերի խոռոչում, քիսալգարի գիւ-
ղի առուագլխին, մօտաւորապէս կարու-
կայա հին աւերակ քաղաքի գէմ յանդի-
ման, որտեղից սկսում են Սարգարապա-
տի, Շահրիարի և այլն գիւղերի առունները:

Գիւղացին նկատում է, որ իրեն ա-
պաստանարան տուող ժայռի վրայ ինչ որ
գրութիւն կայ, որ սեպագէտ արձանագրու-
թիւն էր: Ռուս Նիկոլսկի և գերմանացի
Լեմանը ստանալով մի ուղարկած արձա-
նագրութեան էստամպով, մի Նկարու-
գրութիւն, թարգմանեցին և երեսց, որ
Արմաւիրին տիրող Արգիշտին է գրել աւել
այդ արձանագրութիւնը, որի մէջ յիշա-
տուում է, որ ինքը Արաքսից առու է
(խաղիական պիլի բառով արտայայտած)
հանել երկիրը ջրելու համար: Զուարթնոցի
պեղմամբ գտնւած արձանագրութեան մէջ,
շատ աւելի ընդարձակ և արիւշ տեղեկու-

թիւններով հարուստ, Ռուգաս երկրորդ
յիշատակում է, որ ինքը տիրել է Կուար-
լուի երկրին, քաղաք է հիմնել և իլգա-
րուն գետից առու է հանել, հողերի առա-
ջան համար: Մինչդեռ այս երկու արձա-
նագրութիւնները հաստատուն տեղեկու-
թիւններ են մեզ հաղորդում: Արարատեան
գաղտի առաջման համար երրորդ առուի
հանումը բաւական հաւանական մի են-
թադրութիւն է, որի մասին գրում է Լե-
մանը: Ենթադրութեան ազդիւրն այն է,
որ Սեւանի լճի ափերին գտնւած սեպա-
գրերից երկուսի շնորհիւ յայտնի է դար-
ձել, որ այդ լճի ջրերը, ինչպէս նաև Վա-
նայ լճինը, ենթակայ են մօտ երեսուս աս-
րիների պարբերական բարձրացումների և
նուազումների: Սեւանայ լճից մի գետակ է
գուրս գալիս, որ խառնելով Միսխանէի
լեռներից թլխող գետակի հետ Զանգու-
զուտն է կազմում: Լճից գուրս եկող ջրի
քանակն անհրաժեշտ էր Արարատեան գաղ-
տի առաջման համար. մինչդեռ համարեա
թէ ցամաքելու աստիճանի է հասնում լճի
ջրերի նուազման տարիներում: Լճամեր են-
թադրում է, որ ջրամտակարարման այն-
քան առաջնակարգ կարեւորութիւն տուող
ուրարտական թագաւորները քնակտնար
պիտի միտք յղանային օգտագործել Սեա-
նի ջրերը առաջման համար և նրանցից մէկն
է լճից գուրս եկող գետակի ելման անցքը
փորել, յատկապէս Ռուգաս երկրորդը, որ
իր արձ. հաստատում առուի համար միջոց
կ'մտածէր Սեւանի պէս մի խոշոր ջրամարա-
րից օգտւելու (Տե՛ն նրա գրքի, հտր. Ա.,
էջ 164):

Այսպէս պատահաբար յայտնաբերւած
արձանագրութիւնները ապացուցանում են,
որ Վանի ջրէկայքը այնքան առատու-
թեամբ ջուր մատակարարող թագաւորնե-
րը Արարատեան գաղտի պողաբերութիւնը
և սպասելիք հողաշակութիւնն անուշա-
ղիւ լէին թողել: Պիտի հուստալ որ նոր
հնարաւոր գիւտերն ուղապալում աւելի
լրիւ տեղեկութիւններ կ'բերեն: Աւելորդ
չենք համարում այստեղ կրկնել արիւշ
առթիւ արտայայտւած ենթադրութիւնը,
որ Երեւանի առուններ պարսիկ սարգա-
րներին վերագրւած, Աշտարակի Սկանա-
տեան առուն, որ 1292 թ. Նորոգել է ամն
Յակոբ վարդապետ, հաւանական Ուրար-

